

Recenzijos ir apžvalgos

Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas. Birutė Kulnytė, Elvyda Lazauskaitė (sud.). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015. 404 p.: iliustr.

Vadovėliai, enciklopedijos, žodynai ir bibliografiniai leidiniai yra bet kurios disciplinos būties ir plėtros pagrindas. Ypač tos, kuri yra atsidūrusi mokslo ir pažinimo pakraštyje ir paskendusi plačioje tarpdisciplininėje erdvėje. Taip rašydama turiu omenyje etnologiją ir antropologiją Lietuvoje. Kiekviena nauja publikacija nedidelei Lietuvos etnologų ir antropologų bendruomenei yra didžiulis įvykis. 2015 m. tokiu reikšmingu įvykiu tapo *Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas*, skirtas tradicinei lietuvių kultūrai pristatyti. Žodyne pateikiama kultūrinių objektų ir reiškinių sanauja atveria galimybę pažinti įvairiausias lietuvių gyvenamosios aspektus ir medžiaginę būtį, tradicinės kultūros esmės ir smulkiausias jos dalis. Jau vien tik pažvelgus į šį didelį ir išpūdingą leidinį, o tuo labiau paėmus jį į rankas ir pavarčius, akivaizdu, kad tai rimtas, svarus, etnografines realijas pristatantis ir discipliną reprezentuojantis darbas šalia Vacio Miličiaus sudarytų *Lietuvių etnologijos bibliografijos* (2001) ir *Lietuvių etnologijos bibliografijos 1997–2002* (2005), pasirodžiusių prieš keturiolika metų. Medžiagos gausa ir išsamumu *Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas* yra informatyvus etnologiniu, taip pat ir kalbotyros požiūriu. Jis reikšmingai atsistoja šalia kitų šalių etnografinių ir etnologinių enciklopedijų bei žodynų ir liudija lietuvių tyrimų aprėptis. Leidinys gausiai iliustruotas etnografinė-

mis, kultūros objektus vaizduojančiomis iliustracijomis, gražiai ir skoningai išleistas ir patogus naudotis.

Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas – tai Lietuvos nacionalinio muziejaus etnologų ilgamečio ir kruopštaus darbo rezultatas. Žodyno sudarytojos yra šio muziejaus direktorė Birutė Kulnytė, iškėlusius tokio leidinio idėją, ir Etninės kultūros skyriaus vedėja Elvyda Lazauskaitė, kuri yra ir kai kurių straipsnių autorė. Straipsnius taip pat rašė etnologės Danutė Aleknienė, Laima Lapėnienė, Skaidrė Urbonienė. Gaila tik, kad prie straipsnių nėra nurodyta autorystė. Iliustracijas piešė ir maketavo dailininkai Edita Prelgauskienė ir Arūnas Prelgauskas, tekstus redagavo Marytė Slušinskaitė. Leidinį recenzavo Lietuvos istorijos instituto etnologas Žilvytis Šaknys.

Rengiant žodyną ypač daug prisidėjo kalbininkas Jonas Klimavičius. Viešai pristatydamas leidinį jis pabrėžė, kad žodynas yra kalbinis leidinys ir priminė Kazimiero Būgos mokslinio tezauro sudarymo idėją. Tačiau nuo tarpukario laikų Lietuvoje yra buvę bandymų rengti etnografinius enciklopedinius žodynus. Tarpukariu kraštotyrininkas Jurgis Elisonas yra publikavęs drabužių, liaudiškos technikos, žvejybos terminų žodynėlius, sudarytus remiantis etnografiniais duomenimis ir literatūra (Elisonas, Jurgis. 1931. Drapanų ir šiaip įvairių audeklinių arba odinių dalykų sąrašas, *Archivum Philologicum* 2: 117–131; Elisonas, Jurgis. 1937. Lietuvių sodiečių technikos žodynas, *Archivum Philologicum* 3: 125–167; Elisonas, Jurgis. 1943. Žvejybos žodyno lietuvių kalba mėginimas, *Gimtasai kraštas* 31: 372–384). Dabartiniais

laikais Vingaudas Baltrušaičio ir Linos Žižliauskaitės parengtą *Kaišiadorių etnografinį žodynelį* yra išleidęs Kaišiadorių muziejus. Jame pateikiama 413 etnografinius objektus įvardijančių liaudiškų terminų, paplitusių Kaišiadorių apylinkėse (Baltrušaitis, Vingaudas; Žižliauskaitė, Lina. 2006. *Kaišiadorių etnografinis žodynelis*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus). Lietuvos kultūrinės tapatybės sąvokoms atskleisti yra skirta Vidos Savoniakaitės sudaryta *Lietuvos etnologijos ir antropologijos enciklopedija* (2011), kurioje yra 101 kultūrinę realiją apibūdinantis straipsnis su literatūros nuorodomis ir 36 etnologijai reikšmingų asmenų biografijos. Aišku, visi šie leidiniai skirtingi. Jų negalima lyginti. Tačiau akivaizdu, kad mintis ir poreikis leisti etnologijos, etnografijos ar antropologijos enciklopedinius žodynus tvyro jau seniai.

Pagrindinę *Lietuvių etnografijos enciklopedinio žodyno* dalį sudaro straipsniai (p. 11–334). Kiekviename straipsnyje objektas ar reiškinys įvardijamas bendrinėje kalboje nusistovėjusiu ir etnografijoje vartojamu terminu – tai straipsnio pavadinimas. Terminas papildytas sinonimais ir tarminiais jo variantais, kurių kai kuriais atvejais ypač gausu. Liaudiška terminija rinkta iš etnografinės literatūros, muziejų ir archyvinių aprašų, *Lietuvių kalbos žodyno* ir *Lietuvių kalbos atlaso*. J. Klimavičius įvardinėje dalyje pabrėžia, kad „etnografijos terminija yra ypatinga – kaip nė viena kita ji beveik ištiesai remiasi *l i a u d i e s* terminija“ (p. 8, 7). Taip tarsi dar kartą patvirtinama mintis, jog etnografinės gyvenimiškąsias realijas ir kalbą, kaip kultūrinę sistemą, sieja glaudus ryšys. Tai, kad kalba kultūriniais socialiniams objektams pažinti yra esminė sąlyga, nuolat tvirtina antropologai ir etnologai įvairiose šalyse nuo pat XIX a. Jie teigia, kad išmokti kalbą – tai pažinti ta kalba kalbančių žmonių kultūrą. J. Klimavičius pažymi ir tai, kad pagal etnografinių realijų aprėptį, aprašų

platumą ir išsamumą šio etnografinio žodyno terminija yra tezauro lygmens.

Žodyno straipsniuose pateikiamos etnografinių objektų funkcinės, techninės, tipologinės charakteristikos, nurodomi struktūriniai savitumai, paplitimo regionai ir laikotarpiai. Lietuvos etnologiniai tyrimai yra šių aprašymų pagrindas ir šaltinis. Žodyne taip pat yra dvi rodyklės – „Sisteminė etnografinių terminų rodyklė“ (p. 335–349) ir „Abėcėlinė etnografijos terminų rodyklė“ (p. 351–403), kurios padeda naudotis straipsniais. Sisteminė rodyklė parodo objekto ir reiškinio vietą bendrame tradicinės kultūros kontekste ir padeda rasti konkrečių gyvensenos sričių objektus bei terminus. O abėcėlinė etnografijos terminų rodyklė aprėpia visus žodyne esančių objektų bendrinius pavadinimus, jų sinonimus ir tarminius variantus ir yra ypač informatyvi kalbiniu požiūriu. Abi rodyklės yra vertingi mokslinės sistematikos pavyzdžiai.

Iš tiesų leidinys iškalbingai byloja apie lietuvių tradicinės kultūros ištirtumo lygį, etnologų domėjimosi sritis ir temas, išplėtotas jų gausiuose straipsniuose ir monografijose, taip pat sukauptą rašytinę ir ikonografinę etnografinę medžiagą. Ilgamečiai etnologiniai tyrimai yra pateikę gausių žinių, išryškinę kultūrinių reiškinų tipologinius bruožus ir savitumus, raidos tendencijas, paplitimo arealus. Tyrimai taip pat atskleidė, kad, atrodytų, vientisi objektai, daiktai – statiniai, baldai, tekstilė, įrankiai ar instrumentai – turi daugybę etnografinių požiūriu iškalbingų detalių, bylojančių apie tų objektų vietinį originalumą, gamintojų kūrybingumą, kultūrinės įtakos ir jų sklaidos kelius, regioninius ir etninius skirtumus ir laiko veiksmus. Tarpukariu ir anksčiau įvairiose institucijose ir draugijose susibūrę, po Antrojo pasaulinio karo Vilniaus universitete, Istorijos (vėliau Lietuvos istorijos) institute, muziejuose, Kraštotyros draugijoje ir kitur dirbę

etnologai, muziejininkai, tyrėjai ir krašto-tyrininkai, rengę ir aktyviai dalyvavę etnografiniuose lauko tyrimuose, analizavę ir sisteminę surinktą medžiagą, ją aptarinėję ir diskutavę mokslinėse konferencijose ir savo publikacijose, išplėtojo lietuvių tradicinės kultūros pažinimą ir gausią žinių sandaugą, tapusią šio enciklopedinio žodyno ištekliumi. Žodyno rengėjai primena, kad jiems talkino ir sumanymą leisti tokį žodyną ypač palaikė Lietuvos istorijos instituto etnologai Vacys Milius ir Angelė Vyšniauskaitė, prisidėdami savo entuziazmu, veikla, nuolatinėmis konsultacijomis, tyrimais, taip pat Regina Merkienė, Janina Morkūnienė, Venantas Mačiekus, Antanas Stravinskas. Žodynas yra visų etnologų – jame paminėtų ir nepaminėtų – tyrinėjimų ir etnografinės veiklos rezultatas ir jų indėlis. Tad būtų buvę vertinga prie žodyno straipsnių, o gal ir prie iliustracijų, kurios, akivaizdu, yra pieštos remiantis konkrečiu daiktiniu objektu ar etnografiniu piešiniu, pateikti literatūros ir šaltinių nuorodas. Taip skaitytojas gautų papildomų žinių tolesniam domėjimuisi. Taigi būtų fiksuotas ir kalbinio, ikonografinio ar etnologinio fakto empirinis konkretumas.

Neabejotina, kad enciklopedinis žodynas yra Lietuvos etnologijos istorijos, istoriografijos ir jos krypčių liudytojas. Jis atskleidžia, kad Lietuvos etnologai daugiausia dėmesio yra skyrę materialiosios kultūros tyrimams, susijusiems su gyvenamąja aplinka, liaudies architektūra ir interjeru, namų apyvoka, maistu ir jo ruošą, apranga ir tekstilę, verslais ir ūkine veikla, amatais, matais ir saikais. Medžiaginiai objektai, net ir apibūdinant nematerialiuosius gyvenimo reiškinius, pavyzdžiui, šeimą ir šeimos papročius ar kalendorines ir minėtinas šventes, sudaro didesnę dalį straipsnių. Materialioji kultūra beveik visą XX a. buvo Lietuvos etnologijos vyraujanti kryptis ir interesas. Žodynas patvirtina šį įdirbį. Kita vertus, tiriamasis domėjimasis

daiktiškosiomis realijomis neatsiejamas ir nuo muziejininkystės tradicijos. Akivaizdu, kad žodynas, išryškindamas daiktą kaip eksponatą ir atskleisdamas jo kultūrinę prasmę, liudija etnografinių tyrimų ir muziejininkystės sąsajas Lietuvoje. Tačiau žodyno struktūrai įtaką daranti kalbinė prieiga leidžia ir, remiantis pavadinimu ar pavadinimais, aprašomą objektą išskaidyti iki smulkesnių dalių. Tad ypač reikšminga, kad žodyno straipsniai daugeliu atvejų pateikia ne tik konkrečius objekto ar jo dalių aprašus, bet ir platesnį jų etnografinį ir etnologinį kontekstą ir šitaip rekonstruoja kultūrinį etnografinių objektų ir reiškinių vientisumą.

Konkrečias lietuvių etnologų tyrinėtąs temas, sritis ir mokslinius interesus puikiai iliustruoja žodyno sisteminė rodyklė. Paprastai etnologinių ir antropologinių dalykų sisteminės klasifikacijos būna įvairios, pagrįstos pasirinkta teorine prieiga ir požiūriu. Tačiau visais atžvilgiais jos yra pagrindas skirstyti, grupuoti, analizuoti, o kartu ir reprezentuoti kultūrinę realiją. Terminų apimtis ir imtis parodo daugiausia tyrėjų dėmesio sulaukusias temas ir sritis šitaip netiesiogiai bylodamos ir apie reprezentuojamos kultūros savitumą. Šio žodyno rodyklėje yra 23 pagrindinės gyvensenos sritis įvardijančios pozicijos, išskaidytos į smulkesnes šakas ir objektus. Aritmetiškai žvelgiant matyti, pavyzdžiui, kad namo (apimant gyvenamuosius ir pagalbinius statinius), jo statybos, interjero, jame esančių rakandų terminų gausa gerokai lenkia kaimo bendruomenės ar šeimos (taip pat ir gyvenimo ciklo) terminiją. Bitininkystės, kaip pagalbinio verslo, terminija kiekiu yra palyginama su žvejybos ir daugybę kartų gausesnė nei anglių degimo, dervos tekimo ar sielių plukdymo sritys; sausumos susisiekimo terminija kur kas gausesnė nei susisiekimo vandeniui; medžio apdirbimo – nei geležies, molio, akmens ar odos apdirbimo; aprangos ir

tekstilės – nei maisto ir jo ruošos; žiemos švenčių terminų kiekis taip pat yra šiek tiek gausesnis nei pavasario, o tuo labiau vasaros ar rudens švenčių. Nuodugniau įsigilinus akivaizdu, kad šie kiekybiniai skirtumai iliustruoja ir tradicinės lietuvių kultūros savitus aspektus.

Sisteminėje klasifikacijoje svarbi yra dalykų ir terminų grupavimo ir eilės tvarka. Bet čia žodyne kilo kai kurių klausimų. Pirmojoje rodyklės vietoje skyrių „Bendri terminai“ sudaro trys objektų grupės: „1. Apeigos, Papročiai“, „1.2. Etnografiniai regionai“, „1.3. Gyvenvietės“. Tačiau neaišku, kodėl šiame skyriuje toks išskirtinis dėmesys skirtas vien tik „apeigai“ ir „papročiu“, kodėl čia nėra disciplinos, objekto, metodų ir kitų šiam leidiniui svarbių bendrųjų terminų, pavyzdžiui, „tradicijos“ ar „tradicinės kultūros“, „materialinės kultūros“ ir pan. Kilo ir daugiau klausimų. Kodėl „Sodyba“, kuri yra gyvenamoji vieta kaip ir „Gyvenvietės“, yra atskirtos viena nuo kitos ir „Gyvenvietės“ priskirtos bendriesiems terminams; kodėl „Valgiai ir gėrimai“ atskirti nuo valgio gaminimo rykų, indų ir įrankių, o liaudiškoji tekstilė, apimanti ir pluošto paruošimo techniką, išskaidyta skirtingose vietose tarp žemdirbystės, tekstilės, amato ir kitų skyrių.

Norėtusi pabrėžti ir tai, kad sisteminės rodyklės terminų bendroji eilės tvarka dar kartą priminė šį leidinį pagrindžiančią muziejinę tradiciją. Rodyklės dalykinė dalis pradedama skyriumi „2. Sodybos“, čia pateikiami terminai, susiję su įvairiais gyvenamaisiais ir kitokiais trobesiais, sodybos aplinka. Po jo eina kiti skyriai, glaudžiai susiję su sodyba ir statiniais, tai „3. Architektūra“ ir „4. Baldai ir interjeras“. Ir tik po jų atsiranda „5. Kaimo bendruomenė ir bendravimas“, „6. Šeima ir šeimos papročiai“ ir kitos temos: „7. Namų apyvoka“, „8. Valgiai ir gėrimai“, „9. Apranga“, „10. Interjero tekstilė“, „11. Asmens higiena ir sveikata“, „12. Pagrindiniai verslai:

žemdirbystė“, „13. Pagrindiniai verslai: gyvulininkystė“, „14. Pagalbiniai verslai“, „15. Kita ūkinė veikla“, „16. Amatai ir amatininkai“, „17. Tekstilė“, „18. Susisiekimas“, „19. Prekyba ir mainai“, „20. Matai ir saikai“, „21. Kalendorinės šventės“ ir „22. Liaudies menas“. Taigi akivaizdu, kad sisteminė rodyklė pradėta terminu „sodyba“, jį sureikšmina ne tik kaip pradžią, bet ir kaip būdą matyti, pažinti ir reprezentuoti tradicinę lietuvių kultūrą. Tai principinė pozicija, besiskirianti nuo kitų klasifikacijų, taikytų Lietuvos etnologijoje. Pavyzdžiui, *Lietuvių etnografijos bruožuose* (Vyšniauskaitė, Angelė (red.). 1964. *Lietuvių etnografijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla) teminis dalykų išskleidimas pradedamas nuo pragyvenimo ir verslų, valstietiškosios kultūros esmės, ir tik po jų randasi pozicijos, skirtos gyvenamajai vietai, aprangai, maistui, namų apyvokai, susisiekimui. V. Miliaus *Lietuvių etnologijos bibliografijoje* (2001) dalykų klasifikacija pradedama nuo bendruomenės, šeimos ir verslų. Po jų atskirą skyrių sudaro medžiaginė kultūra, kuriai priskiriama gyvenamoji vieta, apranga, namų apyvoka ir mityba. Vidos Savoniakaitės sudarytoje *Lietuvos etnologijos ir antropologijos enciklopedijoje* (2011) po bendrųjų mokslo krypties, metodų, sąvokų skyriaus eina skyrius „Regionas ir vieta“, apimantis etnografinius regionus ir etnines grupes, toliau – religija ir tikėjimai, bendruomenė, amžius, giminystė ir šeima, kultūros ženklai. Taigi „sodybos“ sureikšminimas *Lietuvių etnografijos enciklopediniame žodyne* yra unikalus. Tai primena idėjas, vyravusias XIX a. ir XX a. pirmosios pusės etnologijoje ir susijusias su muziejinkyste. „Namas“, vietai ir aplinkai atstovaujanti daiktiška kultūrinė kategorija, yra įtakinga to laikotarpio Europos ir ypač skandinaviosios etnologijos mintis, glaudžiai besisiekianti su etnografiniu dėmesiu medžiaginei kultūrai, muziejų plėtrai, eksponatų kaupi-

mui ir eksponavimui, taip pat ir su *skanse-no* projektais. Lietuvoje tereikia prisiminti lietuvišką ekspoziciją Paryžiaus 1900 m. pasaulinėje parodoje, Lietuvių literatūros draugijos įkurtą Lietuvių namą Tilžėje 1905 m. Taip pat ir Igno Končiaus kvietimą rinkti etnografines žinias pradedant „trobesiais“, apie kurį skaitome jo pirmosiose programose ir programiniuose straipsniuose pirmajame *Gimtojo krašto* numeryje 1934 m. (Končius, Ignas. 1925. Programa medžiagai apie trobesius rinkti, *Švietimo darbas* 4: 336–339; Končius, Ignas. 1934. Kraštui pažinti šios dienos metmenys, *Gimtasai kraštas* 1: 6–8) ar Petro Būtėno *Lietuvių tautotyros ir senienu rinkimo programą* (Būtėnas, Petras. 1925. *Lietuvių tautotyros žinių ir senienu rinkimo programa*. Šiauliai: „Vilties“ draugijos leidinys). Galima spėti, kad muziejinė praktika, aplinka ir anų laikų tradicija greičiausiai turėjo reikšmingos įtakos klasifikuojant etnografines realijas ir nustatant jų prioritetus šiame žodyne.

Skaitant žodyno straipsnius, kartais kildavo ir daugiau nedidelių klausimų, pavyzdžiui, dėl sklendaus objekto aprašo ar atitikimo jį vaizduojančios iliustracijos. Ypač įstrigo vienas atvejis. Pristatant „prie-*verpstę*“ jos iliustracijose pateikiami trys tipai: medelio viršūnė (a), lentelinė (b) ir strypelinė (c). Apie tipą (a) aprašyme sakoma, kad tai „paprasciausia [prie-*verpstė*] daryta iš šakoto medelio viršūnės viršuje surištomis šakelėmis“ (p. 224). Tad galima spėti, kad taip norima pasakyti, jog tai seniausias prie-*verpstės* tipas, iš kurio veikiausiai išsirutuliojo arba jį pakeitė visi kiti. Tačiau muziejininkai tikrai turėtų žinoti, kad šis „medelio viršūnės“ tipas yra artimas tik vieno tipo Lietuvoje žinomoms puošnioms ir sudėtingai padaromoms iš medžio skridinėlių ir pleišų prie-*verpstėms*, paplitusioms, kaip ir „medelio viršūnė“, tik keliose vietovėse Lietuvoje – Šakių, Alytaus, Vilkaviškio, Kretingos apylinkėse, bet žinomoms Švedijoje, Estijoje, Danijoje,

Norvegijoje, Suomijoje. Muziejininkai taip pat žino ir tai, kad visoje Lietuvoje yra plačiai paplitusios lentelinės prie-*verpstės*, kaip ir jų ankstesnis analogas – *verpstės*. Funkciniu – kuodelio tvirtinimo ir darymo – požiūriu „medelio viršūnė“ ir lentelė yra du niekaip tarpusavyje nesusiję ir visiškai skirtingi tipai ir idėjos, kurios darė įtaką prie-*verpsčių* ir *verpsčių* tipologiniams skirtumams plačiame Europos areale. Vienaip kuodelis daromas ir tvirtinamas prie medelio viršūnės ir visai kitaip prie lentelės. Pažymėtina ir tai, kad lentelinis tipas, remiantis Rimutės Rimantienės archeologiniais kasinėjimais Šventojoje, Lietuvos teritorijoje žinotas nuo neolito laikų (Rimantienė, Rimutė. 1979. *Šventoji 1: Narvos kultūros gyvenvietės*. Vilnius: Moks-las, p. 52). Lentelinei prie-*verpstei* artimas paprastasis kuodelio tvirtinimo būdas būtų prismeigiant smeigtuku prie rąstinės patalpos sienos plokštumos. Tad klasifikacija, kurioje „medelio viršūnės“ tipas yra išskiriamas kaip paprasčiausias ir galbūt seniausias Lietuvoje, yra netiksli. Tipologiniu požiūriu tai kitas tipas. Daiktiškas objekto ar eksponato paprastumas čia jokia būdu nebyloja apie jo idėjos visuotinį archajiškumą.

Parengti tokios apimties leidinį, koks yra *Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas*, reiškia visapusiškai pažinti tradicinę lietuvių kultūrą. Šis enciklopedinis žodynas siekia tą visapusišką pažinimą pristatyti skaitytojui iki pačių smulkausių tradicinės kultūros detalių. Skaitytojui tai didžiulis žinių išteklius, o kartu ir puiki lietuvių tradicinės kultūros reprezentacija. Gaila tik, kad enciklopedinis žodynas pristatytas visuomenei jį išleidus, šiandien, panašu, tapo beveik užmirštas. Kaip ir etnologija, ir jos metodas bei šaltinis – etnografija, šiandien vis dar bandančios įtvirtinti savąją autentišką vietą ir tapatybę mokslo pasaulyje ir visuomenėje.

Auksuolė Čepaitienė
Lietuvos istorijos institutas